

1990. 4. Державний архів Вінницької області. 5. Державний архів Хмельницької області. 6. Завальнюк О.М. Хлібозаготівлі і голод 1932—1933 рр. на Хмельниччині // Голод 1932—1933 рр. на Хмельниччині... 7. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голодомору. — К., 1989. 8. Кундис М. Голод 1933 р. на Чемеровеччині // Голод 1932—1933 років на Хмельниччині... 9. Маркова С.В. Подільське село у злиденні 1932—1933 рр. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. 10. Нолл Вільям Трансформація громадянського суспільства. — К., 1999. 11. Рибак І.В. Зіньків в історії Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1995. 12. Рибак І.В. Наростання явищ голодомору у подільських селах за повідомленнями місцевих партійних та державних органів // Голод 1932—1933 рр. на Хмельниччині... 13. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921—1932 рр.). — К., 1999. 14. Червоний кордон. Орган Кам'янець-Подільського окружного виконавчого комітету та окружному КП(б) У. 15. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. — Вінниця: Континент, 1993.

В. Савченко, А. Ібрагімова
Південно-Український державний
педагогічний університет ім. К. Ушинського
(м. Одеса)

РОБІТНИЧИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГОЛОДУ (1921—1923 рр.)

© Савченко В., Ібрагімова А., 2003

Наведено характеристику різним формам робітничого руху на Півдні України під час голоду 1921—1923 рр. Показано причинно-наслідковий зв'язок між цим голодом та голодомором 1932—1933 рр. в Україні. Описані маловідомі факти, які збагачують, в основному, описовий фон цієї статті.

Досліджено неофіційне життя робітничого класу УСРР, яке в перші роки НЕПу помітно відрізнялося від того “солодкуватого малюнку”, що багато років тиражувався пропагандою і істориками СРСР. “Диктатура пролетаріату”, в умовах тоталітарного режиму, залишалася тільки відірваним від реальності гаслом. Пролетаріат, і взагалі городянин УСРР, вмирав від голоду, епідемій, злидарської зарплати, посиленої експлуатації.

Найяскравіше опозиційний рух робітників південного заходу УСРР у часи голодомору 1921—1923 рр. проявився у такій активній формі, як страйк (економічний, політичний, політико-економічний). Повне замовчування на сторінках історичних і публіцистичних видань інформації про страйки 20-х років породило відсутність самої історичної проблематики. Українська історіографія цієї теми обмежується усього однією статтею, у якій основну увагу приділено страйкам 1923—1927 рр. у Донбасі, Харкові, Катеринославі, а проблематика південно-західної частини УСРР майже не розглядається [12].

У перші місяці 1921 р. більшовицьке керівництво було схвилюване різким спалахом страйкового робітничого руху — “робочими хвилюваннями” у УСРР, зростанням опозиційних настроїв у середовищі робітничого класу. Страйки лякали не тільки своїм

розмахом, але і тим, що мали помітне політичне забарвлення, робітники виступали під гаслами: “вільних Рад”, “вільних профспілок”, демократизації суспільства.

Низка страйків і мітингів робітників-судноремонтників РОПТ*, залізничників і металістів, у січні—березні 1921 р. пройшли у Одесі, Миколаєві, Херсоні. Масові страйки у містах РРФСР і УСРР в умовах Кронштадтського повстання (лютий—березень 1921 р.), мали можливість перетворитися у загальне повстання. Щоб припинити страйки, влада заарештовувала робітників, страйкарів розганяли за допомогою військ і ЧК. Під час страйків у Одесі існували такі форми протесту робітників, як підпал шкіряного заводу, побиття радянських працівників і більшовиків на заводах. Опозиційні партії усю свою енергію скерували на додавання політичного забарвлення стихійному робочому рухові, на внесення в нього нових організаційних форм, на відновлення старих меншовицьких і есерівських традицій серед робітників. Серед безпосередніх організаторів страйків у Одесі були меншовики, есери, анархісти. Вони намагалися підняти робітників порту, булочників, будівельних робітників, шевців, залізничників, водників, вантажників, безробітних. “Вичищені” учораšní комуністи також ставали “застрільниками” страйків.

У Миколаєві, у лютому—березні 1921 р., відбуваються серйозні робочі заворушення залізничників і робітників заводу “Наваль”. Страйк проходив під гаслами “вільної торгівлі”, “вільної праці”, вимогою звільнення репресованих робітників і членів партії есерів. Страйкувало 5 тис. робітників (з 10 тис. — у місті), страйкарі обрали делегатів для переговорів із ЧК щодо звільнення арештованих. Миколаївський губком КП(б)У відзначав “...вороже відношення робітників до комуністів”, “виступи проти радянських працівників”, “вплив есерів, що зростає, і буржуазії серед робітників”. Зведення ЧК повідомляли, що на всіх заводах Миколаєва “...настрій робітників змінюється до гіршого”, до неприйняття більшовицької диктатури [1. Арк. 1, 4; 11. Арк. 18].

Одеський губком КП(б)У повідомляв “у центр” (березень 1921 р.) про “...невдоволення і хвилювання серед робітників Держзаводів”, причому вказувалося, що “...меншовики й есери прагнуть сформувати організований характер невдоволень”. Показові виступи робітників одеського 15 -го Держзаводу, які заявили, що “...більше більшовики працювати в нас не будуть”, або одеських транспортників, що з гаслами “Геть комуну!” намагалася розгромити в’язницю ЧК [10. Арк. 24; 2. Арк. 57].

У квітні 1921 р. знову страйкували робітники Одеських та Миколаївських держзаводів. У травні — червні 1921 р. потужний страйк залізничників Катеринослава призвів до використання військ проти робітників, до масових арештів страйкарів, що закінчився таємним судовим “Катеринославським процесом” над робітниками. [10. Арк. 24].

Здавалося із уведенням НЕПу напруженість соціальних конфліктів в УСРР, у місті і на селі послабитися, але нові економічні умови створили нові проблеми і конфлікти, загострюючи вже існуючі проблеми. Голодомор 1921—1923 рр. і постійна невивплата платні, або пайка, спричинили масові страйки робітників півдня УСРР. З’явилися нові політичні настрої серед одеських робітників — невдоволення НЕПом і режимом, який не зміг запобігти голоду.

Одесу і Миколаїв у серпні 1921 р. захлеснула нова хвиля страйків. Більшість страйків проходили 1—3 дні у вигляді “волинок” — “італійських страйків”, але “страйкові настрої” були зафіксовані практично на всіх заводах Одеси і Миколаєва [2. Арк. 62, 69].

Пік робітничих страйків у Одесі і Миколаєві прийшовся на вересень—жовтень 1921 р., коли “запрацювала” коса голодомору і були зафіксовані перші смертні випадки від голоду

серед робітників. Страйки почали колективи: водонапірної станції, 10-ї Держдрукарні, майстерень Губздороввідділу, майстерень “Губодяг”. Особливо стійкими “страйковими настроями” відрізнялися головні залізничні майстерні Одеси, у яких страйки, на окремих ділянках, стали перманентним явищем. Робітники майстерень одними з перших відреагували на голодомор, заявивши, що головна провина у голодних смертях робітників лежить на більшовицькому режимі. Робітники закликали до суду над комуністами за байдужість до життя робітників [11. — Арк. 37, 51].

Інформація про голодомор спричинила “бурхливу реакцію” серед робітників та “антирадянські настрої”. Невдоволення робітників підсилювалося звільненням “неблагонадійних” робітників, збільшення норм виробітку до рівня, виконати який був просто нездатний голодний робітник.

У жовтні 1921 р. у Одесі відбулась нова “хвиля” страйків. Страйкували залізничні майстерні, 7-ма Держдрукарня, 1-ша Держтютюнова фабрика, 1-ша Народна лікарня, Куяльницькі соляні промисли... 10 і 16 жовтня 1921 р. стався політичний страйк одеських шевців, під проводом анархістів і меншовиків. У чекістському звіті було відзначено, що цей страйк мав “...дуже озлоблений характер”, а серед робітників лунало гасло: “Геть комуністів!” [2. — Арк. 57, 62, 69].

Пильне чекістське око відзначило агітаторів від РСДРП, Соцмола, ПСР, анархістів під час організації страйків у Одесі і Миколаєві, зафіксувало політичні вимоги, що висувалися страйкарями, поширення антирадянських друкарських видань, листівок [2. — Арк. 177, 214, 238].

У листопаді 1921 р. знову в Одесі застрайкували: водонапірна станція, 1-ша Держтютюнова фабрика [3. — Арк. 4—13]. Страшеним іспитом для робітників УСРР була голодна зима 1921—1922 рр. У грудні 1921 р. фіксувалися “голодні страйкові настрої”, “італійські” страйки на Одеській взуттєвій держфабриці, заводі Чорномортранс, на 3-му, 4-му держшкіряних заводах, на Куяльницьких соляних промислах, на водонапірній станції. 15—19 грудня 1921 р. південь УСРР уразив масштабний страйк залізничників (у південно-західному регіоні страйкували залізничники (Одеси, Херсона, ст. Роздільна). Якщо по УСРР, у грудні 1921 р., фіксувалося 16 страйків залізничників, то на Південно-Західній залізниці пройшло 7 страйків У першій половині 1922 р. страйковий рух на українських залізницях не згасає (82 страйки) [12. — С. 80; 6. Арк. 15—16].

Тільки в Одеській і Миколаївській губерніях, на державних підприємствах у 1922 р. фіксувалося близько 50 страйків. 90 % страйків продовжувалися 1—3 дні і близько половини з них мали характер “італійських страйків” — “волинок”. Відзначався високий рівень страйків серед судноремонтників-суднобудівників, металістів, працівників залізничних майстерень, працівників друкарень — серед “найбільше свідомої” частини робітників (за Леніним). Але в Одесі, Херсоні і Миколаєві були свої особливості — високий страйковий показник у “менш свідомого” пролетаріату: вантажників (портових і залізничних), робітників тютюнових фабрик, шевців, серед безробітних, що страйкували на громадських працях.

У перші місяці 1922 р. страйки стали перманентним становищем для робітників півдня УСРР. “Опозиційні настрої підсилюються” — змушені були констатувати каральні органи. Серед робітників знову чулися заклики “розігнати владу”, а “відношення до комуністів” було “різко негативне”. У січні 1922 р. “збуджений настрої” робітників загострився у зв’язку зі скороченням робочих місць і посиленням голоду.

На робітничих околицях Одеси і Миколаєві трупи валялися неприбраними у квартирах і на вулицях упродовж тижнів. В одеському морзі було непохованими 2 тис. трупів, стільки ж непохованих трупів людей, які померли від голоду, було звалено на цвинтарях Одеси. Можливо, у Херсоні становище було ще гірше, бо його вважали “самим голодуючим містом і повітом” півдня УСРР. У Херсоні були випадки “...коли комуністи на вулицях просили милостиню і масами вмирили” [9. Арк.5].

Виснажені робітники були на грані виживання, часто знаходились у непристотному стані, потерпали від голоду. Так, тільки за січень 1922 р., 12 робітників (з 42 робітників) водонапірної станції “Біляєвка” пухнули від голоду, а 2 — померли від виснаження. Робітники були обурені зривом пайкового забезпечення, голодом, безсиллям влади у боротьбі проти голоду, неприбраними трупами, звісткою про смерть від голоду дітей в одеському інтернаті... [7. Арк. 25, 29].

Січевими страйками 1922 р. були охоплені колективи: 1-ї держтютюнової фабрики, залізничних майстерень, судноремонтного заводу, сірникової фабрики, водонапірної станції, ОРАЗ у Одесі. Страйк портових вантажників Одеси, що проходив під впливом меншовиків і анархістів, і мав “політичне забарвлення”, призвів до масових арештів і звільнень страйкарів. На початку лютого 1922 р. “хвилювання прийняли загрозливий характер”. Незважаючи на голодомор, на вимирання робітників, на більшості підприємств Одеси, у лютому, не була виплачена зарплата за листопад—грудень 1921 р. Розглядаючи положення на одеському 1-му судноремонтному заводі, чекісти констатували: “...невдоволення в зв’язку з важким економічним положенням досягає критичних меж, приймаючи форму антибільшовизму”, “...слово “геть” супроводжує кожен появу комуністів на зборах”, робітники “...виробляють міри боротьби із Радянською владою, пропонуючи “вигнати комуністів палицями”. На 2-й держтютюнової фабриці “страйкові настрої” так саме об’єднувалися з виступами “проти комісарів”. Робітники виступали проти адміністрації з гаслами: “Досить призначенців — комуністів!”, “Перемінити всі керівництво з комуністів!” [7. Арк. 33, 43—48].

У середині лютого 1922 р, у Одесі, страйкували: 4-й держзавод, 1-ша держтютюнова фабрика, майже щодня проходили страйки в різних цехах Головних залізничних майстерень. Іноді робочий опір набував активніших форм: страйк на 3-му держшкіряному заводі перетворився у сутичку з адміністрацією, на 2-й держтютюнової фабриці зафіксована спроба побиття робітниками завідувача фабрикою. “Страйкові настрої” на фабриці “Світло” призвели до нападу зголоднілих підлітків — робітників на фабричну касу [5. Арк. 6, 19, 56—69; 7. Арк.52]. 14—18 березня 1922 р. зафіксовані нові страйки в Одесі на: 1-му судноремонтному заводі, 1-му держзаводі, 1-й держтютюнової фабриці, 2-му Канатному заводі. У Миколаєві тоді страйкували у залізничному депо, на заводах: “Наваль” і “Тремсуд”[12. арк. 111].

Наступна страйкова хвиля пройшла 10—24 квітня 1922 р., коли у Одесі страйкували: 2-га держтютюнова фабрика, 2-й Канатний завод, 1-й судноремонтний завод, Головні залізничні майстерні, майстерні і вантажники порту, “страйкові настрої” були і в зв’язківців.

Прибуття до Одеського порту у лютому 1922 р. американських пароплавів із вантажем харчів — допомоги голодуючим, від міжнародних фондів (АРА, фонд Нансена тощо) і американського військового міноносця спричинило збудження серед робітників Одеси. Група робітників із червоними прапорами спробувала вдертися до порту до американських

кораблів, просячи хліба в американців. Американські військові моряки, бачачи жахливий стан населення Одеси, кидали в юрбу харчі і носильні речі. Ці події викликали у одеських робітників “прозахідні настрої”, і чутки що “Антанта приєднає до себе Одесу”.

Першотравневі свята 1922 р. виявили недоречність свят у часи голодомору. Робітники деяких підприємств: Одеси, Миколаєва, Херсону, Балти відмовилися брати участь у офіційних формальних першотравневих маніфестаціях. Починаючи з 5 травня 1922 р. у Одесі розпочалися нові страйки на Акумуляторному заводі, Джутовій фабриці, 1-му держзаводі, “страйкові настрої” спостерігались у водників і вантажників. У Миколаєві страйки відбувалися у окремих цехах судноремонтного заводу, серед вантажників порту [4. Арк. 3, 10, 59]. 15—27 червня 1922 р. в Одесі страйкували 1-й судноремонтний завод, деякі цехи залізничних майстерень, держмаслозавод, 1-й, 8-й, 12-й держзаводи, завод “Анатра”, працівники зв’язку. Під час страйку на судноремонтному заводі робітники погрожували побити керівників заводу і на знак протесту підірвати пароплав “Чичерин”, який ремонтували на заводі.

У липні 1922 р. страйкували одеські залізничники (серед них поширювалися опозиційні відозви), а скоординований страйк водників Одеси і Миколаєва міг об’єднати водників усього Чорноморсько-Азовського району.

У серпні 1922 р. відбувся страйк нв 13-му держзаводі, 1-му держмлині, у майстернях залізниці знову були “страйкові настрої”. “Антирадянсько-настроєні” портові вантажники, стали помітною силою робітничого опору. ДПУ почало слідство у відношенні портових вантажників, виявивши, що їхні колективи були під впливом різнобарвної опозиції: меншовиків, есерів, лівих есерів, анархістів. “Справа вантажників” закінчилася арештом і депортацією з Одеси 10 опозиційно налаштованих робітників і звільненням ще декількох десятків “бунтарів”. У вересні 1922 р. фіксувався страйк на 8-му держзаводі Одеси. У жовтні — на 1-му і 13-му держзаводах, 1-му Судноремонтному заводі. У листопаді 1922 р. страйкували на 12-му держзаводі, у середовищі 1-го колективу робітників порту, на 1-й держтютюновій фабриці. [8. Арк. 314].

У грудні 1922 р. страйкували: Одеський завод ОРАЗ, Херсонський деревообробний завод, у Миколаєві — судноремонтний завод “Наваль”. У січні 1923 р. зафіксовані страйки серед металістів у Єлизаветграді [9. Арк.19—20]. На початку 1923 р. хвиля страйків в УСРР поступово спадає. Це було наслідком репресій з боку режиму, тимчасової стабілізації фінансової системи, розширенням продовольчої допомоги, що її надавали численні західні фонди.

Голодомор 1921—1923 рр. забрав не тільки життя мільйонів селян, а й десятків тисяч робітників у містах УСРР. Робітники, доведені до відчаю і опухлі від голоду, були готові до нової революції. Страйковий рух робітників УСРР у 1921—1923 рр. підштовхував режим до термінового вирішення харчової проблеми передусім у великих промислових містах.

1. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). ФР.152, Оп.2, спр.30.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО) ФР-3. Оп.1. спр.200. 3. ДАОО. ФР-3. Оп. 1. спр. 208. 4. ДАОО. ФР-3. Оп. 1. спр. 336. 5. ДАОО. ФР-3. Оп. 1. спр. 390. 6. ДАОО. ФР-3. Оп. 1. спр. 391. 7. ДАОО. ФР-3. Оп. 1. спр. 393. 8. ДАОО. ФР-3. Оп. 1. Спр. 383. 9. ДАОО. ФР-3. Оп. 1. Спр. 583. 10. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф.-1, оп. 20, спр. 404. 11. ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, спр. 642. 12. ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, спр. 1062. 13. Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) // УІЖ, 1998, № 6. — С. 30—43; 1999, № 1. — С.31—40; 14. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К.: НАНУ, 1999.